

Civilizace a cykly

Miroslav Bárta, Jiří Filip, Zdeňka Šuvová

SEDM ZÁKONŮ VÝVOJE CIVILIZACÍ

Miroslav Bárta

Je smyslem dějin opakování?

Dlouhé tisíce let, až do počátku 1. tisíciletí př. n. l., se člověk, pokud můžeme soudit z dostupných zdrojů, domníval, že smyslem dějin je jisté opakování a že vše se vrací do výchozího bodu (Hornung, 1966). Teprve v průběhu 1. tisíciletí př. n. l. se začalo uvažovat o tzv. lineárních dějinách, vznikly axiální civilizace a zásadním způsobem se změnila celé pojetí dějin (Jaspers, 1949). Cyklicita byla konečně jedním ze základních rysů pojetí i staroegyptských dějin a principů vlády staroegyptského faraona. Staroegyptské sakrální stavby jsou plně vyobrazování dvou základních představ cykličnosti starých Egypťanů. První se týká pojetí roku – ten Egypťané dělili na tři roční období podle nejvýznamnějších charakteristik. Šlo o Dobu záplavy – *achet*, po kterou trvala nilská záplava, která byla alfou a omegou staroegyptského hospodářství. Po ní následovala Doba vycházení, *peret*, představovala období, ve kterém zemědělci zasadili plodiny a obilí a obdělávali pole. Konečně třetí z nich, byla Doba sklizně, *šemu*. Každé z těchto období trvalo čtyři měsíce po třiceti dnech.

Druhou skupinu dokladů představuje staroegyptská historiografie, které obvykle s nástupem vlády každého nového panovníka zaváděla oficiální počítání let vlády na trůnu od jedné. Zároveň podle náboženského konceptu každá nová vláda začínala

Z psychologického hlediska je zajímavé, jak „nekomerční“ pozorování oblohy lidí uklidňuje, nejspíš proto, že obnovuje vztah k přirozenému cyklu času, který máme vrozený (Vlhošť).

nový a stále se obnovující řád zavedený bohy, kdy panovníka jako syn boha Hora přejímal, podle perspektivy starých Egypťanů, vládu nad světem.

Vnímání cyklicity zachycují texty, až kam sahají písemné památky, a tedy paměť nejstarších civilizací lidstva. Počínaje texty z 3. tisíciletí př. n. l., přes Starý zákon a biblického Josefa až po badatele Clémenta Juglara, Josepha Kitchina, Nikolaie Kondratieva, Petera Turchina či Andreje Korotajeva. Tyto cykly mohou být velmi krátké, trvající přibližně čtyřicet měsíců (Kitchinův cyklus), zhruba sedmileté (slavné hubené a tlusté krávy z Josefova snu ve Starém zákoně) nebo trvající přibližně padesát let (Kondratiev). Mohou být přirozeně i o něco delší, jak dokazuje dodnes aktuální koncept Ibn Chaldúna.

Anaximandros a Herakleitos z Efesu

Podle všeho se zdá, že i vývoj civilizací má svá pravidla a zákonitosti, které se objevují stále znovu, byť jejich konkrétní formy jsou pokaždé trochu jiné. Dají se shrnout do Sedmi zákonů vývoje civilizací, které jsou:

1. Každá civilizace je ohraničena v čase a prostoru. Naše tzv. západní civilizace patrně nebude výjimkou. Archeologie a historie se dodnes zabývají zkoumáním toho, jak civilizace vznikají, dosahují vrcholu a zanikají.
2. Každou civilizaci může tvořit více samostatných částí (typicky států), které vznikají, dosahují vrcholu, upadají, zanikají a na jejich troskách vznikají nové. K zásadním změnám dochází skokově po období saturace a akumulace potenciálu k zásadní proměně systému.
3. Každá civilizace má svůj obecně srozumitelný dorozumívací jazyk (*lingua franca*) a obecně

sdílený svět hodnot a symbolů. Každá civilizace vykazuje: velká centra, kde se soustředí populace, monumentální architekturu, písemný systém, hierarchicky uspořádanou společnost, umění a dělbu práce.

4. Pokud systém začne dlouhodobě spotřebovávat více energie, než je schopen vyrobit, nemůže udržet svou složitost ani ji dále rozvíjet. Nakonec dojde v důsledku vnitřní akumulace dluhu k rychlé a zásadní ztrátě složitosti v důsledku nedostatku zdrojů. Tomu se říká zjednodušeně kolaps.
5. Jednotlivé součásti civilizace rostou a upadají skrze vnitřní společenské procesy (proměny administrativy a institucí, role elit a technologií, formy ekonomiky, ideologie a náboženství a další) a proměny přírodního prostředí – to vytváří vnější rámec vývoje civilizací. Všechny procesy se navzájem ovlivňují a mají na ně zásadní vliv i cykly s různě dlouhou periodou.
6. Pro vývoj společností, států i civilizací v čase platí Herakleitův princip – ty faktory a procesy, které je přivedou na vrchol, jsou těmi, které nakonec způsobí jejich kolaps.
7. Civilizace zaniká v okamžiku, kdy zaniká její systém hodnot, symbolický svět a dorozumívací jazyk. Kolaps však neznamená zánik ani vyhubení jejích nositelů – lidí, z kořenů zaniklé civilizace obvykle vyrůstá nová.

Z hlediska filozofie cyklů je jedním z nejvýznamnějších faktorů tzv. Herakleitův princip. O co jde? Herakleitův princip odkazuje k jednoduchému faktu, že každá civilizace se svými specifickými projevy – zjednodušeně kulturou – je limitována nejen v prostoru, ale i v čase. To je totiž jedna z mála vlastností každé civilizace stojící mimo pochybnost. Na základě komparativního studia civilizací je totiž stále zřejmější, že právě ty faktory, které stojí u vzestupu daného společenského systému, jsou obvykle těmi samými, které nakonec přivodí jeho krizi, zjednodušeně nazývanou kolaps čili významnou ztrátu složitosti, kdy již systém není schopen zajistit dostatek energie na udržení své stávající complexity, a naopak mnohem více energie spotřebuje, než vyrobí.

Na rozdíl od přírodních věd, kde pojem kolaps znamená skutečně vyhynutí a zkázu, ve vývoji spo-

lečností jde obvykle „jen“ o velký propad jeho složitosti. Po takovémto propadu složitosti systému po určité době obvykle následuje etapa regenerace a nového vzestupu. Z toho také vyplývá další pozorování, totiž že pokud chceme porozumět tomu, proč je nějaký systém ve skutečné nebo zdánlivé krizi, je velkým omylem zabývat se pouze danou konečnou fází krize. Mnohem prospěšnější je zaměřit se na etapu, během které tento systém vznikl. Právě tam – pokud identifikujeme faktory, které u tohoto vzniku a vzestupu stály, – obvykle nalezneme klíč nezbytný k porozumění etapě vlastní krize (Bárta, 2011).

Jako první se myšlenka vývoje jako cyklického procesu objevila s největší pravděpodobností u filozofa Herakleita z Efesu, který žil přibližně v letech 540–480 př. n. l. Z jeho díla psaného k počtě bohyně Artemidy v Efesu se dochovaly pouze zlomky. Ve dvou z nich Herakleitos říká, že: „*Cesta nahoru-dolů, jedna a táž*“ (zlomek B 60) a „*Počátek a konec jsou na obvodu kruhu společné*“ (zlomek B 103). Z těchto výroků pravděpodobně vyplývá, že vesmír a veškeré procesy v něm jsou cyklické a že po vyčerpání své trajektorie se vrací do svého počátku. Pro Herakleita hrála zásadní roli rovněž symbolika cesty, která může stoupat i klesat, ale stále je to táž cesta, kterou není možné ujít, aniž bychom se nevyrovnali s tím, že se nepřetržitě proměňuje. V Herakleitově filozofii byl významný i aspekt času, který mu pomáhal vyrovnat se s tím, že se sice po jistém čase můžeme navrátit zpět do počátečního bodu či výchozího stavu, ale pokaždé je tento stav poněkud odlišný. To ostatně říká sám Herakleitos, když hovoří o tom, že „*Nelze dvakrát vstoupit do stejné řeky*“ (zlomek B 91).

Podobnou myšlenku můžeme zřejmě nalézt i u jeho předchůdce Anaximandra. Jde o jeho výrok datovaný do doby kolem roku 560 př. n. l. a známý jako zlomek B1: „*Z čeho je věcem vznik, to se jim stává i zánikem, a tak si navzájem platí pokuty podle určení času.*“ V každém případě je to přinejmenším 6. století př. n. l. a předsofistický řečtí filozofové, se kterými můžeme spojovat nejranější doložené úvahy související s fenoménem identických faktorů stojících u zrodu / vzestupu a krizí společnosti (Kratohvil, 2006).

V méně dávné době se tímto problémem, který označuji jako Herakleitův princip, zabýval zhruba

se stejným výsledkem rusko-americký sociolog a teoretik kultury, zakladatel sociologie na Harvardské univerzitě, Pitirim A. Sorokin (1889–1968). Ten v roce 1941 vydal práci s titulem *The Crisis of Our Age* – česky vyšla o několik let později pod názvem *Krise našeho věku* (Sorokin 1948). V ní se Sorokin zabýval cyklickým charakterem vývoje civilizace. Sorokin rozlišoval tzv. senzitivní či smyslovou a ideovou kulturu (v českých překladech se hovoří o ideační kultuře, viz též následující stať). Pokud ve společnosti převládá bohatost, rozmanitost a individualismus, jedná se o kulturu senzitivní. Ta je v našem případě dodnes aktivní a trvá bezmála pět set let. Pokud ve společnosti dominuje náboženství, stagnace a kolektivní duch, jde o ideovou kulturu.

V návaznosti na Herakleitův princip Sorokin píše: „Proto lze vážně pochybovat o přiměřenosti těchto diagnóz, právě tak jako o jimi navrhovaných léčích.

Podle archeologických dokladů probíhala židovská migrace do Palestiny několik staletí a nejspíš byla opakovaná. Sledovala dráhu deště, který víc padá na horách, kde je chladnější vzduch, a proto se snáz sráží vodní pára (Negevská poušť).

Jejich omyl spočívá v tom, že vidí pramen tragédie na nesprávném místě, v podceňování charakteru choroby, a zvláště v nazírání na ni jako na něco náhodného, netkvícího ve vlastní povaze moderní, přezrálé senzitivní kultury. Ve skutečnosti kořeny tragédie jsou neskutečně hlubší, jsou v samé podstatě věci, jdou daleko zpátky a jsou vlastní senzitivní kultuře. Stejně síly, které způsobily růst jejích velkolepých výtvorů, způsobily nevyhnutelný růst rakoviny rozkladu a krize. Toto alter ego senzitivní kultury je také bohyně pomsty, siamským dvojčetem jejích růstu a velkoleposti.“ (Sorokin, 1948, str. 243.)

Dráhy mraků ukazují, jak teplotní rozhraní závisí na morfologii a teplotě terénu (Vápencové Alpy).

Kolapsy jsou docela časté

Jednou z posledních prací na téma vývoje, cyklů a faktorů působících při vzestupu a následně krizi společnosti je publikace vědců Safa Motesharreiho, Jorgeho Rivase a Eugenie Kalnaye z roku 2014 věnovaná dynamice vývoje společnosti. V ní se autoři pomocí teoretického modelování zamýšlejí především nad otázkou, k čemu vedou proměnlivé hodnoty u těchto charakteristik vybrané populace: porodnost, úmrtnost, úživná kapacita přírodního prostředí, velikost elity a ne-elit („masy“) a konečně míra přerozdělování / sdílení ekonomického potenciálu. Jejich studie, nazývané také jako model HANDY, začíná konstatováním:

„Je běžné popisovat lidskou historii jako neúnavné a nevyhnutelné směřování ke stále vyšším úrovním komplexity, politické organizovanosti a ekonomické specializaci, doprovázeným vývojem komplexnějších a účinnějších technologií vedoucích ke stále rostoucí populaci. Toto vše je zajišťováno získáváním stále většího množství surovin, energie a informací. Přesto toto vše není jediná možnost. Ve skutečnosti případy, kdy byl tento zdánlivě univerzální, dlouhodobý trend tvrdě přerušen prudkým kolapsem – často trvajícím století –, jsou docela běžné. Krátký přehled něko-

lika příkladů kolapsů naznačuje, že proces vzestupu a pádu je ve skutečnosti stále znovu se v historii objevující cyklus, který ukazuje, že je důležité nalézt obecné vysvětlení tohoto procesu.“ (Motesharrei, Rivas, Kalnay, 2014, str. 90.)

Cykly a krize

Myšlenka cyklů možná není stará jako lidstvo samo, ale jako první komplexní civilizace vznikající od konce 4. tisíciletí př. n. l. (v době klimatické krize!) zcela jistě. Již ve starověké mezopotámské literatuře se tak objevuje myšlenka sedmiletého cyklu, formulovaná následujícím způsobem:

*„...se jim dlouhé nohy,
široká ramena poklesla
a shrbeni se vlekli ulicemi.
Pátého roku vyhlíží dcera matčina návratu,
však matka své dceři neotvírá dveře.
Na misku vah dcera hledí, když její matku otec
prodává.
Na misku vah matka hledí, když vlastní dceru otec
prodává.
Šestý rok dceřino tělo rodičům za pokrm sloužilo,
stravou jim bylo tělo vlastního syna.
... jeden Enlil svolal shromáždění své a pravil
bohům, svým synům:
Nezmenšil se počet lidí, je jich víc než dřív.
Jejich křik mne ruší
a v tom hluku nezamhouřím oka.
Zbavte lidstvo obživy;
ať rostlin je nedostatek, aby do žaludku neměli co
dát!
Nechť vzácný je shora Adadův déšť,
dole ať přestanou řeky téci a z hlubin záplava nevze-
jde!
...
Lidstvo zbavili obživy;
byl nedostatek rostlin a do žaludku neměli co dát.
Vzácný byl shora Adadův déšť,
dole přestaly téct řeky a z hlubin nevzešla záplava.
Zmenšil se výnos polí,
a Nisaba odvrátila svá řádra.
Černozem zbělela,
a širá step rodila toliko sůl.
Zemské se vzbouřilo lůno,*